

МОВОЗНАВСТВО

Антоненко О.В. (Київ, Україна)

Новітні дослідження зі словотвору в чеському мовознавстві

У статті висвітлюються основні досягнення і тенденції розвитку чеського словотвору в контексті фундаментальних теорій мовознавства ХХ сторіччя.

Ключові слова: чеський словотвір, мовознавство.

В статье освещаются основные достижения и тенденции развития чешского словообразования в контексте фундаментальных теорий языкознания XX века.

Ключевые слова: чешское словообразование, языкознание.

In the article basic achievements and progress of the Czech word-formation trends are illuminated in the context of fundamental theories of science is about a language of XX of century.

Key words: Czech word-formation, linguistics.

Основна заслуга в процесі усталення словотвору як самостійної лінгвістичної науки у чеському мовознавстві належить Мілошу Докулілові. Саме його ономасіологічна теорія аж до кінця ХХ ст. була основним та єдиним інструментом дослідження внутрішньої структури слів. Усі синхронічні граматики чеської мови з кінця 50-х років розглядають словотвір як самостійний розділ граматики, а з точки зору структурного мовознавства передбачають у системі мови наявність самостійного словотвірного плану (поряд з планом фонологічним, морфологічним, синтаксичним, семантичним). Одиниці цієї словотвірної площини і зв'язки між ними описуються в цих граматах насамперед за допомогою теорії М. Докуліла.

Наприкінці ХХ ст. з'являються дослідження, які здійснюються у межах валентного та генеративного синтаксису. У центрі цих теорій знаходиться не слово, яке є результатом номінативного (ономасіологічного) процесу, а слово, яке є результатом деривації, граматичного процесу, що визначає синтаксичний характер слова.

У чеському лінгвістичному середовищі почалася серйозна дискусія про зв'язок між внутрішньою структурою слів та їхніми синтаксичними властивостями лише на зламі ХХ-ХХІ ст. Однією з наукових сцен цього процесу стала низка конференцій "Чеська мова – універсалії та специфічність", які проводилися у 1999-2003 Інститутом чеської мови філософського факультету Університету імені Т.Г. Масарика у Брно. Матеріали цих конференцій опубліковані у п'яти наукових збірниках.

Зв'язок внутрішньої структури слова з фонологічною формою ще ніколи не розглядався у чеській лінгвістиці. Хоча чеська мова з властивими їй палаталізаціями, чергуваннями коротких і довгих голосних як усередині коренів, так і в афіксах, які традиційно можна вважати монологічними чергуваннями, подають для цієї теорії дуже цікавий матеріал. Єдиною

спробою аналізу фонологічної структури чеських слів по відношенню до їхньої морфологічної структури є робота Маркети Зікової [29].

Валентні аналізи внутрішньої структури слова спрямовані на те, щоб з'ясувати, яким способом валентна рамка (що позначається як семантичні партиципанти / актанти / аргументи) синтаксично реалізується в оточенні слів, що походять з одного кореня, насамперед з оточення дієслова, віддієслівного іменника. Цей аспект похідних слів – до якої міри під час деривації змінюються синтаксичні властивості – не був у концепції М. Докуліла послідовно розглянутий.

Існує низка досліджень, у яких розглянуто валентність девербативних утворень з точки зору теорії валентності, яку сформулювала Ярміла Панєвова в рамках функціонально-генеративного опису. Слід зазначити, що йдеться про роботи суто синтаксичні, тому питання, як процес деривації впливає на форму девербативів, не перебуває в центрі їхньої уваги. Можливість різної реалізації валентної рамки в оточенні іменників, похідних від дієслів з однаковою валентною рамкою (можливість реалізації всіх чи лише частини актантів; їхня реалізація за допомогою різних форм) інтерпретується як результат двох різних дериваційних процесів. Я. Панєвова у монографії “Зауваження до валентності іменників” [17] розрізняє два основні типи девербативів залежно від того, чи вони зберігають валентну рамку твірних слів чи реалізують лише її певну частину. Як синтаксичні деривати авторка тлумачить ті девербативи, які згідно з концепцією М. Докуліла є прикладом транспозиції дії в субстанцію (при цьому авторка не розрізняє іменники дії, утворені від дієслівного кореня за допомогою суфіксів *-n(i)*/*-t(i)*, та іменники, які не мають в основі дієслівного кореня, тобто деривати з суфіксами на *-k*, наприклад, *sáz-k(a)*, *odpočín-ek*, а також з нульовим суфіксом *oddech*, *snaha*). До групи лексичних дериватів авторка відносить ті девербативи, які в концепції М. Докуліла називаються мутаційними: назва діяча (чес. *prodavač*, *učitel*) та назви результату дії (чес. *dopis*).

Інший погляд на валентність девербативних назв та на зв'язок між внутрішньою структурою слова й тим, як виглядає його синтаксичний контекст, пропонує Петр Карлік у модифікованій теорії валентності, основні принципи якої представлені у статті “Гіпотеза модифікованої валентної теорії” [11]. У серії досліджень положення теорії були застосовані на прикладі аналізу внутрішньої структури девербативних іменників, дієприкметників, ступенів порівняння прикметників, присвійних займенників, тобто тих структур, які часто вважають перехідними формами між словотвором та морфологією у традиційному значенні. Поряд з поняттям валентності, П. Карлік використовує також поняття макровалентності (актанти реалізовані “у валентних синтаксичних позиціях”) і мікровалентності (актанти реалізовані безпосередньо у внутрішній структурі слова), його модель зв'язку між внутрішньою та зовнішньою структурою слів базується на основних аксіомах теорії генеративної граматики.

П. Карлік зауважує, що його дослідження представляє лексичну генеративну модель мови, згідно з якою внутрішню структуру слова утворюють морфеми (корені й афікси), а їхнє ієрархічне упорядкування є

результатом деривації. Процес формування внутрішньої структури слів може відбуватися як у лексиці, так і у граматиці, а саме в синтаксисі. Сутність деривації в обох випадках є однаковою - морфема як основні одиниці лексики поєднуються у слова. Різниця полягає у тому, що у той час як морфема поєднуються у слова на основі своїх граматичних та формальних властивостей, які визначені у словнику (наприклад, суфікс діяча *-tel* буде визначений як іменник, який може поєднуватися з дієслівними коренями з актантом Агент), під час синтаксичної деривації їхнє упорядкування обумовлене не тільки їхніми граматичними властивостями, але й синтаксичними правилами (рух морфем на різні позиції у фразовій структурі). Деривація цієї частини внутрішньої структури слова, яка обумовлена лише властивостями морфем, у більшості лексичних концепцій називається дериваційною морфологією; деривація частини внутрішньої структури слова, яка крім того ще керується синтаксичними правилами, називається флективною морфологією.

Серед девербативних назв П. Карлік у своєму дослідженні “Мікросинтакс чеських девербативних іменників” [12] розрізняє ті, в яких частина структури виникла внаслідок деривації у лексиці, та такі, в яких структура є повністю синтаксично обумовлена. Різним способом деривації автор пояснює різний синтаксичний характер, тобто різну валентність. До девербативних іменників, що виникли внаслідок деривації у лексиці, П. Карлік відносить назви діяча, назви об’єктів дії, назви місця, назви інструментів, а також назви результату дії; до тих іменників, які виникли внаслідок синтаксичної деривації, відносить назви дій. Що стосується валентності, то синтаксично похідні процесуальні назви успадковують усі актанти твірного дієслова, у той час як лексично похідні іменники успадковують лише деякі з них або взагалі жодного. Це можна проілюструвати на прикладі чотирьох назв, похідних від одного транзитивного дієслівного кореня *lov-*: *lovec*, *loviště*, *lov* і *lovení*.

Хоча на перший погляд внутрішня структура імен чес. *lov-ec* та *lov-išt(ě)* є подібною - дієслівний корінь + іменний суфікс, але іменний суфікс кожного разу втілює різну частину цієї структури. У назв діяча типу *lovec* суфікс є мікрвалентною реалізацією одного з актантів твірного дієслова, а саме актанта зі семантичним значенням Агента. Це також пояснює, чому назви діяча не походять від дієслів, які не вимагають діяча (пор. чес. *lovit* (пер.) – *kolabovat* (непер.)). Якщо дієслово є перехідним, тоді другий актант (пацієнт) реалізується макрвалентно як іменна фраза у родовому відмінку: чес. *lovec ryb*. У назвах місць типу *loviště* іменний суфікс не реалізує жодний актант твірного дієслова, а лише ад’юнкт із семантичним значенням місця. Назви місць на відміну від назв діяча не успадковують актанти – фразу у родовому відмінку *loviště ryb* можна інтерпретувати як Агента (“*místo, kde ryby loví něco*” – місце, де риби щось ловлять) або як пацієнта (“*místo, kde někdo loví ryby*” – місце, де хтось ловить риб). Варіативність тлумачення можлива через нереалізованість жодного актанта твірного дієслова.

Девербативи *lov*, *lovení* мають згідно з концепцією М. Докуліла однакову внутрішню структуру, тобто належать до однієї словотвірної категорії – назви процесів. Різний характер цих іменників з точки зору синтаксису не є суттєвим для ономасіологічної теорії. Я. Панєвова також наділяє ці слова однаковою внутрішньою структурою. З точки зору модифікованої валентної теорії йдеться про одиниці з різними структурами *lov / lovení ryb námořníky*. Цей приклад ілюструє, що в середовищі віддієслівного іменника *lovení* можуть бути одночасно виражені обидва актанти твірного слова: пацієнт через фразовий генетив, агент – через фразовий орудний відмінок. Таким чином, внутрішня структура іменника *lovení* є результатом синтаксичної деривації (процесуальний іменник), а в іменнику *lov* реалізована лексична деривація (назва результату).

Не лише Петр Карлік, але й Людмила Веселовська у статті “До аналізу чеських девербативних іменників” [28] наводить приклади різних тестів, за допомогою яких показує, що іменники типу *balení*, *psaní* можуть мати як процесуальне значення (в цьому випадку йдеться про синтаксичну деривацію), так і різні речові значення (чес. *krmení* – засіб, *propadání* – місце). В останньому випадку номінації утворені шляхом лексичної деривації. Таким чином, слова, що мають однакову похідну форму, можуть мати різну внутрішню структуру, а також відмінні граматичні властивості і синтаксичний характер, залежно від того, чи приєднується дериваційна морфема до відповідної лексичної морфemi у словнику або у процесі синтаксичної деривації. У концепції М. Докуліла різні властивості дієслівних іменників тлумачаться як результат метонімії.

Альтернативну інтерпретацію явища, коли одні суфікси утворюють слова з різною внутрішньою структурою, пропонує дистрибутивна морфологія. Згідно з цією теорією структуру слова утворюють граматичні риси, які ієрархічно впорядковані синтаксичними правилами. Після закінчення деривації у синтаксичний елемент до вузлових компонентів синтаксичної структури вкладаються відповідні форми. Таким чином, морфологічні форми лише реалізують певні частини синтаксичної структури, що дозволяє говорити про дистрибутивну морфологію – окремі частини морфологічної структури, форма і зміст, розподілені у структурі окремо. З цього випливає, що не існує принципової відмінності між дериваційними і флексійними афіксами - обидва типи є лише формами, які реалізують певні синтаксичні риси.

Стислий виклад основних засад сучасних наукових праць чеських лінгвістів у галузі словотвору ілюструє, як наука про словотворення, отримавши широке висвітлення в ономасіологічній теорії М. Докуліла, через генеративну та валентну теорію прямує у своєму розвитку до дистрибутивної морфології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Bozděchová I.* Hesla ke skládání (kompozici) // Karлік P., Nekula M., Pleskalová J. Encyklopedický slovník češtiny. – Nakladatelství Lidové noviny- Praha, 2002.; 2. *Bozděchová I.* Tvoření slov skládáním. – Institut sociálních vztahů. - Praha, 1994; 3.

Čechová M. a kol. Čeština - řeč, jazyk // Institut sociálních vztahů, Praha, 1996; 4. Daneš F., Dokulil M., Kuchař J. Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. – Praha, Academia, 1967; 5. Dobrovský J. Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819. – V Praze: Komise pro vydávání spisů J. Dobrovského při Královské české společnosti nauk, 1940; 6. Dokulil M. Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. – ČSAV, Praha, 1962; 7. Gebauer J. Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské. Vydání třetí, nově vzdělané. Dva díly v jednom svazku. – Praha–Viedeň, 1901; 8. Hauser P. Dobrovského práce o tvoreni slov a domácí mluvnická tradice. Studie o jazyce a literatuře národního obrození. Sborník VŠP v Praze. – Praha, 1959. – S. 25-54; 9. Havránek B., Jedlička A. Česká mluvnice. – SPN, Praha, 1951; 10. Helcl M. Podstata kompozice a její podíl na rozhojňování slovní zásoby jazyka českého. – Nakladatelství ČSAV – Praha, 1957; 11. Karlík P. Hypotéza modifikované valenční teorie // SaS 61. – 2000. – S.170-189; 12. Karlík P. Mikrosyntax českých deverbálních jmen. - SPFFbu A 52. - 2004. - S. 71-81; 13. Machovec M. Josef Dobrovský. Akropolis. – Praha, 2004; 14. Martinčová O. Problematika neologismů v současné spisovné češtině. - UK, Praha, 1983; 15. Martinčová O., Savický N. Hybridní slova a některé obecné otázky neologie, SaS 48, 1987. – S.124-139; 16. Martinčová O. Nová slova v češtině. Slovník neologismů. - Academie, Praha, 1998; 17. Panevová J. Poznámky k valenci podstatných jmen // Hladká Z., Karlík P. Čeština - univerzália a specifika 2. – MU, Brno, 2000. – S. 173-181; 18. Rusínová Z. Tvoření slov v současné češtině. – Univerzita J.E.Purkyně, Brno, 1978; 19. Rusínová Z. Tvoření staročeských adverbii. – Univerzita J.E.Purkyně, Brno, 1984; 20. Rusínová Z., Šlosar D. Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině. – SPFFBU-A15, 1967. – S.37-64; 21. Rusínová Z., Šlosar D. Slovtvorná produktivita abstrakt ve vývoji češtiny // Miscellanea linguistica. – Ostrava, 1971. – S.83-90; 22. Šlosar D. Slovtvorný vývoj českého slovesa. – Univerzita J.E. Purkyně, Brno, 1981; 23. Šlosar D. Produktivita slovtvorného typu – pojem synchronní, či diachronní? - SPFFBU A 32. – 1984. – S.97-101; 24. Šlosar D. Česká kompozita diachronně. – MU, Brno, 1999; 25. Šmilauer V. Novočeské tvoření slov. – SPN, Praha 1971; 26. Trávníček F. Mluvnice spisovné češtiny I. Slovanské nakladatelství. – Praha 1951; 27. Vachek J. První česká teorie odvozování slov. – SaS 23, 1962. – S.205-211; 28. Veselovská L. K analýze českých deverbálních substantiv // Hladká Z., Karlík P. Čeština – univerzália a specifika 2. - MU, Brno, 2000. – S.11-27; 29. Ziková M., Čaha P. The Czech Declension and Syncrretism Principle // Příspěvek na konferenci FDSL 6. – Potsdam. – 29.11.2005.

Бурковський І.З. (Київ, Україна)

Про деякі модифікації звукообразального кореня S-P

Роботу присвячено застосуванню принципів глибинних етимологічних досліджень, сформульованих О.С. Мельничуком, у поєднанні з принципом урахування прамовної звукообразальності.

Ключові слова: глибинна етимологія, методологія лінгвогенетичних досліджень, кореневі варіанти, звукообразальність.

Работа посвящена применению принципов глубинных этимологических исследований, сформулированных А.С. Мельничуком, в сочетании с принципом учитывания праязыковой звукообразительности.

Ключевые слова: глубинная этимология, методология лингвогенетических исследований, корневые варианты, звукообразительность.